

**ALTINORDA VE KIRIM HANLIKLARINDAKİ
“KURULTAY” GELENEĞİNİN KIRIM TATAR
DESTANLARINA VE KIRIM TATAR GELENEKLERİNE
YANSIMASI**

**REFLECTION OF THE STATE ORGANIZATIONS OF
ALTINORDA AND CRIMEAN TATAR “KURULTAY” TRADİONS
TO THE CRIMEAN TATAR EPICS AND CRIMEAN TATAR
TRADITIONS**

Zühâl YÜKSEL*

***Özet:** Kırım Hanlığı 14. yüzyılda Altın-Orda Devletinin dağılma süreci içinde kurulan en büyük hanlıklardan biridir. Kendini Altınorda'nın bir varisi olarak gören Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilâtı tabii olarak mazisindeki devlet teşkilatı ile benzerlik göstermektedir. Ancak Kırım Hanlığının Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra -esas olarak bu teşkilat aynı kalmakla birlikte- Osmanlı teşkilatına ait pek çok rütbelere ve müesseselere Kırım Hanlığının devlet teşkilatına da girmiştir.*

Altın-Orda ve Kırım Hanlığındaki tarihî olaylardan kaynaklanan destanlarda, zaman zaman devlet teşkilatı içinde kullanılan ünvanlar, zaman zaman da devlet teşkilatı kurumsal olarak işlenmektedir. Bu konular her zaman gerçeği ile bire bir uyum içinde olmasa bile, biliyoruz ki destanlar da zaman içinde halkın hafızasında kalan şekliyle asıl olaylardan ve şahıslardan çok farklı teşekkül edebilirler.

Kırım Tatarlarının toy, cıyın gibi bir cemaat içinde uygulanan adetlerinde de bazı değişiklikler olmakla birlikte, devlet teşkilatına benzer bir divan kurulmakta, orada bulunan cemaat bu divan tarafından belli kurullarla idare edilmektedir.

Altın-Orda ile Kırım Hanlığı devlet teşkilatının benzer ve farklı yönleri gösterildikten sonra gerek destanlar da, gerekse geleneksel toplantılarda kurulan divan ile devlet teşkilatının yansımaları işlenecektir.

***Anahtar kelimeler:** Altınorda, Kırım Hanlığı, Kırım Tatar Destanları, devlet teşkilatı, gelenekler.*

***Abstract:** Crimean Khanate is one of the largest khanates established in the process of disintegration of The State Altın-Orda in the 14th century. The state organization of Crimean Khanate seen himself as heir to Altın-Orda is naturally similar to the state organization in his past. However, after Crimea Khanate had placed in Ottoman's power, with mainly this organization remained unchanged, many ranks and institutions belonged to Ottoman organization also entered the state organization of Crimean Khanate.*

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

At the epics resulted from historical events in Altın-Orda and Crimean khanate, from time to time titles used in the state organization, from time to time state organization are processed as corporate. If even these issues are not always in harmony one to one with the fact, we know that the epics may be formed very different from actual events and persons with figures remained in memory of folk in time, too.

There are also some changes at the Crimean Tatar's customs applied in a community such as toy, cıyn. Nevertheless a council is framed up alike state organization and community in there is managed with certain rules by this council.

The similar and different aspects of the state organizations of Altın-Orda and Crimean Khanate will be showed and then reflections of council and state organization both in epics and in traditional meetings will be processed.

Key words: *Altınorda, the Crimean Khanate, the Crimean Tatar Epics, the state organization, traditions*

Cengiz Han'ın XIII. asrın başlarında Doğu Asya topraklarından çıkarak, bütün Asya kıtasını ve Doğu Avrupayı istilâ etmesi; Uygur, Kıpçak, Karluk, Kırgız, Kalaç, Yağma, Çiğil, Ağaçeri, Bulgar, Başkurt gibi Türk boylarının kültürlerini kaybetmelerine sebep olur. Bu Türk boyları, daha sonra teşekkül eden Cuci, Çağatay ve İlhanlı Uluslarının temel unsurlarını oluştururken, bu üç ulusun sahasına intikal eden Moğol kabileleri de bir asır içinde Türkleşirler.¹

Cengiz Han'ın, oğlu Cuci Han'a verdiği Deşt-i Kıpçak, 1227 yılında Cuci Han'ın ölümünden sonra, oğlu Batu Han'a geçer. Batu Han, Deşt-i Kıpçak, Bulgar bölgesi, Kırım ve Derbent'e kadar uzanan Kafkasya topraklarını ele geçirdikten sonra batıya doğru giderek Polonya, Macaristan ve Dalmaçya'yı Cuci Ulusu'nun hudutları içine dahil eder.²

İkili devlet idaresi uygulanan Cuci Ulusunda, İtil Boyu ve Batı Deşt-i Kıpçak'ta Batu Han (Sayın Han); Doğu Deşt-i Kıpçak'ta İrtiş Irmağından Sır-Derya boylarına kadar olan sahada Batu Han'ın kardeşi Orda-İçen Han hakim olur. Bu bölgelerde, daha sonra da, adı geçen hanların ahfadı hüküm sürecektir. Sayın (Batu) Han soyunun hâkim olduğu, batıda yer alan, sağ-kol denen bölüm, "Altın Busagalı Ak-Orda" olduğundan Ak-Orda; Orda-İçen soyunun hâkim olduğu, doğuda yer alan, sol-kol denen bölüm ise "Gümüş Busagalı Gök-Orda" olduğu için Gök-Orda adını alır.³ Ak-Orda adı, zamanla Altın-Orda olur.⁴ Bu iki bölüm aynı devletin iki kanadını teşkil etmekteyse de, Orda-İçen, Batu Han'a tâbidir.

¹ Kafalı, Mustafa, Altın-Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, s.1.

² Yakubovski, A.Y., Altın Ordu ve Çöküşü, s.41.

³ M. Kafalı, s.1.

⁴ Doğu Deşt-i Kıpçakta İrtiş Irmağından Sır-Derya boylarına kadar olan sahaya M. Kafalı, Gök Orda derken; A.Y.Yakubov Ak Ordu demekte ve bu toprakların daha sonra Altın-Orda adını aldığını belirtmektedir. (A.Y.Yakubovski, s.41).

Altın-Orda devlet teşkilatı, ananevi Türk devlet teşkilatlarındaki gibi, “sağ-kol” ve “sol-kol” olmak üzere bu ikili devlet sistemine göre kurulmuştur. Buna göre Altın-Orda devlet idarî teşkilatı ulus seviyesi, orda seviyesi, şehir seviyesi olmak üzere üç basamaktan oluşmuştur.⁵

Altın-Orda devlet teşkilâtında çok önemli olan sağ-kol ve sol-kol ikili sistem devlet merasimlerinde de önemli bir protokol oluşturur. Merasimde devlet ileri gelenlerinin yerleri Sağ ve Sol tertibine göre düzenlenir. Hatunların sağda veya solda oturmaları ise, onların itibarlarını göstermesi bakımından önemlidir.⁶

Bu ikili sistem, Cuci Han’ın 1227’de ölümüyle başlayıp, 1328 yılında Gök-Orda hanı Mübarek Hoca’nın Altın-Orda hükümdarı Özbek Han’a isyan etmesi üzerine, Gök-Orda Hanedanının sona ermesine kadar devam edecektir.⁷

Toktamış Han’ın iktidarı sırasında Altın-Orda devleti yükseliş dönemine geçmiş, adeta altın dönemini yaşamıştır. Ancak Toktamış Han ile Timur, daha sonra da Emir Edigü arasında süren uzun mücadele, Altın-Orda devletinin gittikçe zayıflamasına ve önemli merkezler olan Kırım ve Kazan’ın ayrı hanlıklar hâline gelmesine sebep olur.⁸

Kırım yarımadasının Türk tarihiyle ilgisi, “Milâdi 430’dan sonraki yıllarda Atilla’nın amcası Aybars’ın Alanların elinden şimdiki adı Sudak ve Kefe olan şehirleri almasıyla”⁹ başlamıştır. Kırım yarımadasının uygun coğrafi yapısından dolayı, dördüncü asrın sonundan itibaren Karadeniz steplerinde görülen Türk kavimlerinden Alanlar, Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar (Kıpçaklar), Tatarlar vb. Kırım’a gelip yerleşmişlerdir.¹⁰ “Hun Türk İmparatorluğundan itibaren değişik Türk boylarının uğrak bölgesi, zaman zaman da vilayeti durumunda olan Kırım, eskiden beri ticaret yolu üzerinde olması yanında kültür bakımından da önemli şehirlere sahiptir.”¹¹ Bundan dolayı Kırım, Altın-Orda Devleti zamanında da, Altın Orda’da hanlık mücadelesi neticesinde çıkan dâhili karışıklıklar sırasında da önemi kültür ve siyasi merkezlerden biri olmuştur.

⁵ Ulus seviyesinde vazifeli olanlar bir tane olup bütün Cuci Ulusu’ndaki meslekdaşlarının başı durumundadır. Orda seviyesinde vazifeli olanlar devletin sağ-kol(Ak-Orda) ve sol-kol (Gök-Orda) tefrikine uygun olarak ikinci kademeyi ifade eder. Şehir seviyesi, Altın-Orda şehirlerinin başında darugalar, hem mülkî ve hem de mâli âmir idi. Her şehirde bundan başka birer Yargucu, Kadı ve Bitikçi bulunduğu da bilinmektedir. (M. Kafalı, s.125-126.

⁶ M. Kafalı, s.119.

⁷ M. Kafalı, s. 78-79.

⁸ A. Y. Yakubovski, s.228-305.

⁹ Aslanapa, Oktay, Kırım ve Kuzey Azerbaycan’da Türk Eserleri, s.1.

¹⁰ Gözaydın, Ethem Fevzi, Kırım, s.20.

¹¹ A.Y.Yakubovski, s.45 ve s.66.

Seyyid Ahmed Han'ın Altın-Orda Hanlığı'nda süren hanlık mücadelelerinden başarılı çıkarak, hanlığını ilân etmesinden sonra, Kırım'da müstakil Kırım Hanlığı da tesis edilir. Muzaffer Ürekli'ye göre, Kırım Hanlığı'nın kuruluşu, Hacı Giray Han'ın tahta çıktığı 1441'i 1442'ye bağlayan tarihlerdedir.¹² 1475 yılında Gedik Ahmet Paşa'nın Cenevizlilerin elindeki Kefe, Azak, Babu - Kerman ve Menkub Kale'yi fethederek Osmanlı topraklarına katmasından sonra, Osmanlı Devletine ilhak eden Kırım Hanlığında yükselme devri başlar.¹³

Osmanlılarla Ruslar arasında yapılan 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasıyla Kırım, sözde müstakil bir hanlık haline getirilir. Bu tarihten sonra Kırım'da Rusya'nın entrikalarıyla yaşanan iç karışıklıkları fırsat bilen Potemkin, emrindeki Rus ordusuna çoluk çocuk, erkek kadın, genç ihtiyar demeden 30.000 Kırım Tatarını kılıçtan geçirtip, Kırım'ı işgal eder. Çariçe adına 8 (21) Nisan 1783 günü okunan manifesto ile Kırım'ın Rusya'ya ilhak ettiği bildirilir.¹⁴ Böylece Kırım Hanlığı dönemi de sona erer.

Altın-Orda Hanlığı ve Devlet Yapısı

XIII. yüzyılın başlarında, Güney-Doğu Avrupaya kadar yayılan Moğol istilâsından sonra, Moğolistan'daki Moğol devletinin yanında kurulan Çuçi, Çağatay ve İlhanlı uluslarında fiilî olarak ayrı devlet nizamı oluştuysa da, bunlar hukuki olarak birleşik Cengiz Han İmparatorluğunun birer kısmı sayılmaktadırlar.¹⁵ Bu devletlerin her biri kendi kurultaylarını topladıkları gibi, imparatorluğa han seçimi gibi önemli konularda tek kurultay etrafında da toplanmaktadırlar. Y. Viladirkov'dan alıntı yapan Yakubovski, "Cengiz Han soyunun ulus üzerindeki hâkimiyeti, bu soy mensuplarının iştirakiyle toplanan mecliste (xuriltay, xurultay) altan uruğ¹⁶ (urus)¹⁷ üyelerinden birini imparator, han (xan, xağan) seçmek suretiyle temin edilir; soyun diğer üyeleri, özellikle erkekler prens sayılırlar... ve miras olarak bir ulus alabilirler."¹⁸ diyerek, kurultayın ulus hakimiyetinin Cengiz soyundan birinde kalması için toplandığını belirtmektedir.

Cengiz Han ahfadının hâkim olduğu devletlerin hepsinde olduğu gibi, Altın-Orda Hanlığı'nın da en önemli devlet teşkilatı kurultaydır. Hem sol-kolu teşkil eden Gök-Orda hem de sağ-kolu teşkil eden Ak-Orda mensupları kurultaya

¹² Ürekli, Muzafer, Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi, s.11.

¹³ M. Ürekli, s.16-20.

¹⁴ Ülküsal, Müstecip, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakının 200. Yılı", s.3.

¹⁵ A. Y. Yakubovski, s.103

¹⁶ Altın uruğ ismi ile Cengiz han'ın boy ismi kastedilmektedir. (A. Y. Yakubovski'nin notu)

¹⁷ "Yani 'altın boy'. Cengiz hanın boyuna bu adı vermeğe başlamışlardı;" (A. Y. Yakubovski'nin notu)

¹⁸ A. Y. Yakubovski, s.103.

katılmak zorundadır. Tabii ki, birbirinden bu kadar uzak mesafede bulunan hanedan mensuplarının sık sık toplanmaları pek mümkün değildir. Bundan dolayı da kurultay, ancak han seçimi, savaş gibi önemli olaylar olduğunda toplanır. Kurultayda han, hanedan prensleri ve teşkilat içinde büyük bir kuvvete sahip olan Kıyat, Kongirat, Secut, Mangut gibi kabilelerin ırsî başbuğları ve evlâdı yer alır.¹⁹

Ulusun en büyük amiri olan han, kurultaya başkanlık eder. Hanın hatunları ve hanedan prenseslerinin, Moğol kağanlık kurultaylarında olduğu gibi, Altın-Orda kurultaylarına katılmış olmaları muhtemeldir. Orda-İçen neslinden gelen Gök-Orda hanları da kurultay azaları arasındadır ve kurultaya katılmaları, Han’a tâbi olduklarının, Han’a bağlılıklarının sürdüğünün göstergesidir. Gerek sağ-kol’da gerekse sol-kol’da yer alan ve sağ-kol ve sol-kol oğlanları denen şehzadeler de kurultayın azalarındandır. Askerî ve idari işlerle uğraşan ve Cuci ulusundaki bütün beylerin başbuğu durumunda olan Ulus-Beği veya Ulus Emiri; kendi kollarındaki bütün beylerin başbuğu durumunda olan ve Osmanlı teşkilatındaki Rumeli ve Anadolu beylerbeyliği müessesesini hatırlatan sağ-kol orda emiri ve sol-kol orda emirleri de kurultaya katılan bürokratlardandır. Zaman zaman seyyahlar tarafından vezir diye isimlendirilseler de, Selçuklulardaki atabey ve Osmanlı teşkilatındaki lalalık mevkilerini karşılayan atalık²⁰ da kurultayda yer alır. Cuci neslinden gelen “oğlanlar” (şehzadeler) ve Kıyat, Kongirat, Mangit, Şirin, Barın, Secut gibi kabile emirlerinin de yer aldığı tümen beyleri ve bin beyleri de Kurultay’a katılan unsurlardandır.

Yasa ve yargı işlerine bakan Yasa Emiri olan bey de, yasalara göre uygun karar almak zorunda olan kurultayın tabii azasıdır. Ayrıca Uluğ Bitikçi veya Bitikçi Emiri diye bilinen defterdarlar da kurultaya katılırlar. Yasavul ve Bitikçiler de Altın-Orda aristokrasisi içinden seçilirler.

Kurultayın sık sık toplanamaması sebebiyle Altın-Orda hanları, devlet işlerini yürütürken karara varabilmek için Kineş heyetini toplar ve bu heyete danışır. Bir nevi meşveret meclisi olan kineş heyeti, hanın yakınında bulunan devlet adamları ile beylerinden kurulur. Metinlerde, sık sık “Han, yakın beğleri ile kineşih” veya “kineş yaptı” gibi ifadeler görülür.²¹

¹⁹ M. Kafalı, s.120.

²⁰ “Han daimi olarak yanında müşavirler bulundurulur. Bunlara Tatarlar atalık derler. Bunlar hanzadelerin yetişmeleri için onlarla ilgilenir, hanın karılarının akrabalarının ihtiyaçlarını temin edilmesi için emirler verir. Dış devletlerle olan münasebetleri yürüten amiatları ve devlet memurlarını kontrol eder. (Bronevskiy, Martin (ter. Kemal Ortaylı), Kırım, s.45.)

²¹ M. Kafalı, s.9.

Altın-Orda Devlet Teşkilatında “Keleş Geleneğinin” Kırım Tatar Destanlarına Yansıması

Cafer Bekirov tarafından hazırlanıp, “Kırım Tatar Halk Ağız Yaratıcılığı” isimli eserde neşredilen “Edige” destanında Kırgız’daki kırk han ile Cayık’taki yetmiş han arasında yapılan bir toplantı dile getirilir. Metinde bu toplantı için keleş et- ifadesi kullanıldıysa da istişare heyetinin beyler, oğlanlar arasında değil, hanlar arasında düzenlenmesi bu toplantının keleş değil, kurultay olduğunu göstermektedir.

Ey.....y.....Azavda olğan altmış han.
Cayıqta olğan yetmiş han. Qırğızda
olğan qırq xan. Olarnıñ alayı bir yerge
toplanıp **keleş etip**, episine ortaca
kelgen bir yerge şekerli göl yaptırmağa
qarar bereler. Em ortaca kelgen bir
yerde bu şekerli gölni yapturalar. Yıl
kele. Yıl kelgende alay xanlar şu gölge
toplanıp, quş avlaylar. Toqtamış xannıñ
quşu quşlarınñ padişası eken. Onıñ quşu
quş tutmay turıp, başqalarınıñ quşları
quları quş tutmağa barmay ekenler.
(Kırım Türk-Tatar Destanları, 363)

*Heey..... Azak’da varmış altmış han.
Cayıq’ta varmış yetmiş han. Kırgız’da
varmış kırk han. Onların hepsi bir yere
toplanıp müşavere yaparak,
memleketlerinin ortasında kalan bir yere
şekerli göl yaptırmaya karar verirler. Ve
ortada bulunan bu yerde de bu şekerli gölü
yaptırırılar. Bir yıl geçer. Bir yıl sonra bütün
hanlar bu göle toplanıp, quş avlarlar.
Toqtamış Han’ın quşu bütün quşların
padişahıymış. Onun quşu quş tutmadan,
diğerlerinin quşları, kuğuları quş tutmaya
gitmezlermiş.*

Cafer Bekirov’un “Kırım Tatar Halk Ağız Yaratıcılığı” isimli eserinde neşredilen “Edige Biy” isimli destanda ise, Temirhan’ın keleş heyeti için keleşçiler ifadesi kullanılmaktadır. Bu destandaki toplantının “keleş” olduğu açıkça görülmektedir.

Temirhan özünüñ ordukentine qayttı ve
keleşçilerini toplap, olarğa:

*Temirhan kendi baş şehrine döndü ve
keleş heyetini toplayarak, onlara:*

-Endi biz nişleyik? - dedi. -
Toqtamışnıñ quşuman uruşacaq quşnı, kim
tapıp berir bizge?” - dep soradı o.

*-Şimdi ne yapalım, dedi. Toqtamış’ın
quşu ile vuruşacak quşu bize kim bulur da
verir, diye sordu o.*

Keleşçiler:

Keleş heyetindekiler:

-Ondayın etken-quş birevde yoq, belki
bütün âlemde yoq. Şu Toqtamışnıñ
Qurtluqaya biy degen, bir quşçısı bar, anaça
toğannı o besley, o qozlata, o asray. Şoğa
aytsaq, belki bir yımirtasını hırsızlap, bizge
berir? - dediler.

*-Öyle vuruşan quş kimsede yok, belki
bütün âlemde yok. O Toqtamış’ın
Kurtlukaya Bey isimli bir quşçusu var, anaç
doğanı o besliyor, o yumurtlatıyor, o
bakıyor. Ona söylersek, belki yumurtasını
çalıp bize verir, dediler.*

Kırım Türk-Tatar Destanları, 157)

Devletin âdil bir şekilde yönetilmesini sağlayan, han tarafından tanzim edilen “keneş heyeti”nin ne kadar mühim olduğu, destanlara da yansımıştır. V. Radloff tarafından derlenerek Proben VII isimli eserde neşredilen “Amet Şah” destanında, annesi Amet Şah’ın ölümünün yaratacağı olumsuz durumları sıralar. Bu olumsuzlukların en mühimlerinden biri de, bundan sonra “keneş olamayacağı”dır.

salam dâñiz Vâli şah bii atayğa!
yalınday yaynap öskän
salam dâñiz Qopulu Mırzağa!
mândän qalğan tardaқта
mândän qalğan aruuğa!
Amät Şah yolda öldü, dii,
anasına qara xabär kâpti, dii,
Anası qara atlar yâkti, dii,
üstünä qara yaptı, dii,
ağlay boğlay kâldi, dii:
Ay Amät Şaam ay balam
qıyalap salğan aq oda
İği yaqşı ciilip
kâñaş bolmaz sândän soñ,
qas qas basqan äfândi
dârs qaramas sândän soñ,
qalâm çärtip
as qartawlar tartılıp
botalı biä bärilip
iigilär bolmaz sândän soñ.

(Kırım Türk-Tatar Destanları, 505)

*selâm söyleyin Veli Şah bey babaya!
alev gibi parlayıp büyüyen
selâm deyin Kopulu Mirzaya!
benden kalan
benden kalan iyiye!
Ahmet Şah yolda öldü, der,
annesine kara haber gelmiş, der,
annesi kara atlar koştu, der,
üstüne kara örttü, der,
ağlayarak boğularak geldi, der:
Ay Amet Şahım ay yavrum
dağ yamacı boyunca kurduğu ak oda
iyi iyi toplanıp
istişare olmaz senden sonra,
gerile gerile basan efendi
dersini yapmaz senden sonra,
kalem yontup
has yaşlılar çekilip
yavrulu kısrağ verilererek
iyiler olmaz senden sonra.*

Kırım Hanlığı’nın Devlet Yapısı

Altın-Orda Devleti içinde kurulan en önemli hanlıklardan biri olan Kırım Hanlığı, kurulduğu andan itibaren kendini, Altın-Orda Devletinin mirasçısı olarak görmüştür. Tabii olarak da devlet teşkilatında, bilhassa müslüman olduktan sonra, Altın-Orda Hanlığının devlet teşkilatında oluşan esas karakter korunmuştur. Ancak, I. Sahip Giray’dan itibaren, Osmanlı müesseseleri de Kırım Hanlığı devlet teşkilatında görülmeye başlamıştır. Bağçasaray’da “görünüş” adı altında, Osmanlı devletindeki divan teşkilatının benzeri bir yapı oluşturulmuştur. Kırım Hanlığında bir mimarî tarzı yanında, arz ve kabul merasimlerine de “görünüş” denmektedir.²² Böylece Kırım Hanlığındaki “görünüş”, Altın-Orda devleti teşkilatındaki kurultay ve keneş müesseselerinin yerini almıştır.

²² O. Aslanapa, s.30.

Ancak bu konuda Türkiye’de olduğu gibi Kırım’da hazırlanan ilmi eserlerde de “görünüş”ten kısaca bahsedildikten sonra, genel olarak “divan” ismi kullanılmaktadır.²³

Halil İnalçık, Altın-Orda Hanlığı’ndaki kurultayın Kırım Hanlığındaki karşılığı olan meclisi, görevlerini ve azalarını “*Mühim devlet işleri hanın başkanlığında fevkalâde hallerde toplanan kalgay, nüreddin, Bucak, Yedisan, Kuban seraskerleri, vezir, kazasker ve karaçi beylerinin katıldığı bir mecliste kararlaştırılırdı. Bu toplantılarda harp ve sulh gibi hayati meselelerde karaçi beylerinin reyî kati bir mahiyet taşırdı. Şirin beyi lüzum görürse, mirzaların başı sıfatıyla, bu fevkalâde meclisi, kurultayı kendi başına toplayabilirdi. Şirin beyi Osmanlı sadrazamı ile daima mutabakat hâlinde bulunduğuundan Hanların nasb ve azlinde mühim rol oynuyordu. Kırım’da huzur ve sükûnun temini için hanlar bununla uzlaşmak zorunda idi. Bu divana Osmanlı devletinin tayin ettiği Keçe Kadıaskeri ile müftüsü de katılırdı. Hristiyan azınlıktan kimse bulunmazdı.*”²⁴ şeklinde anlatır.

Halil İnalçık, Altın-Orda Hanlığı’ndaki “kiñeş” karşılığında Kırım Hanlığı’nda kurulan meclisi ve meclisin azalarını şu şekilde sıralar: “*Devlet işleri hanın başkanlık ettiği bir divan tarafından yürütülmekte olup âzaları şunlardı: kalgay, nüreddin, Bucak, Yedisan, Kuban seraskerleri (Bahçesaray’da iseler), Şirin beyi, müfti, ulug-aga (vezir), kazasker ve hazinedarbaşı, defterdar, aktaçı-bey, kilerci-başı, divan efendisi, kazasker nâibi, Bahçesaray kadısı ve kullar agası.*”

Kapıcı-başı ve kapıcılar kedhüdası, Osmanlılarda olduğu gibi, divana dahil olmayıp, merasim işlerine bakmakta idiler.”²⁵

V.E. Sroeckovsky Altın-Orda Hanlığındaki “kiñeş” meclisini “*Böylelikle Han’lar, vassaların katıldığı geniş toplantılardan başka bir de küçük çapta, ancak büyük oğlunun, din adamlarının en büyüğünü beyler kabilesinin bir numaralı adamlarını ve Han sarayının ve Han’ın idareci personelinden Ulanlardan ve knezlerden bazılarını çağırarak suretiyle küçük çapta meclis toplantısı yaparlardı. Bu küçük meclis, ona katılanlara bakılırsa, vassallar kongresinin (kurultayının) bir minyatürü oluyordu.*” şeklinde anlatır ve bu meclise “küçük meclis” der.²⁶

²³ Elvedin Çubarov, “Kırım Hanlığı’nın Devlet ve Cemiyet Qurumu”, s.103.

²⁴ İnalçık, Halil, “Kırım Hanlığı” mad., s.755.

Ülküsal, Müstecip, Kırım Türk Tatarları., s.42.

²⁵ H.,İnalçık,age. s.755.

²⁶ V.E. Sroeckovsky , s.128.

Temelde Altın-Orda devletinden farklı olmayan kurultay/divanda, bazı makamların, rütbelerin veya müesseselerin isimleri değişmiş, bazı müesseseler artık işlevlerini kaybetmiş, bazı yeni müesseseler de teşekkül etmiştir.

Altın-Orda Hanlığı’ndaki “baş-yargucu” veya “ulu-yargucu” ve “yasa emiri” yerine “kazasker”; mali işlere bakan “uluğ tamgacı” yerine Osmanlı devletinden alınan “defterdar”; “bitikçi emiri”n yerine “divan efendisi”; “bitikçi” ve “bahşılar”ın yerine “ruznameci” ve “divan katipleri” makamları teşekkül etmiştir. Kırım Hanlığındaki hazinedarlık makamı Osmanlı teşkilatından alınmıştır. Divanda yer alan “vezir ağası” veya “han ağası” adıyla anılan kimse, Altın-Orda devletindeki “atalık”ın yerine kullanılmıştır.²⁷

Altın-Orda Hanlığı yapısı itibariyle Ak Orda ve Gök Orda teşkilatlarında oluştuğu için sol-kol ve sağ-kol veya ön-kolun özelliği ve yönetimdeki yeri kesindir. Ancak, Kırım Hanlığı’nda her ne kadar merkez hakkında kesin bilgiler mevcut ise de, sağ-kol ve sol-kolun hangi bölgeleri ifade ettiği tam olarak belirlenmemiştir.²⁸ Ancak divan azalarının hanın sağında ve solunda oturmaları tesadüfi olmayıp, belli hiyerarşiye göre düzenlenmiştir. Ayrıca, divanda hanın hemen sağında oturan kalgay ve hanın hemen solunda oturan nûreddin devlet yönetiminde oldukça önemli bir rol oynarlar.

Giray hanedanından çıkan “kalgay” ve “nureddin” sultanlar Kırım siyasi teorisine göre tahtın varisi sayılır ve han tarafından seçilirler.²⁹

Kalgaylık, Kırım Hanlığında velihta verilen bir unvandır.³⁰ kalgayın taht merkezi Ak-Mescit şehridir. Akmescit ile beraber Karasubazarı ve havalisindeki yerler kalgayın idaresindedir.³¹ Evliya Çelebi ise, kalgayın görevini, “Kırım’ın doğu tarafı sınırında Kiriş Kalesi’ne ve Güleç köyleri nahiyelerine kadar üçyüz pare köye hükmeder.”³² şeklinde açıklar Divanda bu bölgelerin meselelerinin çözümünü sağlayan kalgay, askerin başında sefere çıkan ve Hanlığı istikbalde re’sen idare edebilecek kimsedir.³³ Kalgayın sarayı ve divan teşkilatı hanınkinin benzeridir.³⁴ Kalgayın da vezirleri, memurları ve divanı vardır. Kendi kaza dairesinde kadınların verdikleri bazı hükümleri divanında yeniden muhakeme edebilir. Kalgay ve divanı ölüm cezası veremez.³⁵

²⁷ M. Ürekli, s. 62.

²⁸ M. Ürekli, s. 59-60.

²⁹ Fisher, Alan, Kırım Tatarları, s. 35.

³⁰ H. İnalçık, “Kalgay” mad. s.131

³¹ H. İnalçık, age., s.132.

³² Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. cilt-7. kitap, s.509.

³³ M. Ürekli, s.72.

³⁴ H. İnalçık, age., s.132.

³⁵ M. Ülküsal, age, s.34.

Nûreddinlik makamı ise, Kırım Hanlığındaki ikinci veliahtlık rütbesidir.³⁶ Nureddin sultan Bahçesaray'a bir saatlik mesafede bulunan Kadı isimli köyün yakınında ikamet eder. Kalgay gibi nureddinin de veziri, defterdarı, kadısı vardır.³⁷ "Kaçı Deresi'nden Gözleve Kalesi'ne, Or Kalesi'ne, Çikişke ve Arbat kalelerine kadar iki yüz elli pare köylerde düşen davaları han huzurunda nureddin sultan dinleyip hükmeder."³⁸ Nûreddin'in veziri vardır ama, divanı yoktur. Dava göremez ve karar veremez.³⁹

Evliya Çelebi Kırım Hanlığı'nı ziyareti sırasında şahit olduğu şekliyle divanı, divan azalarının görevlerini ve divanda oturdukları yerleri oldukça teferruatlı bir şekilde anlatmıştır.

"Evlâ hanlar hangi görünüşün tahtgâhında oturursa bütün kapıkulları ve karaçı halkları el kavuşturup, âdâb üzere herkes yerlerinde durur. Hanın sağında kalgay sultan oturur..."

Sonra hanın sol tarafında nureddin sultan oturup...

Yine sağ tarafında Hanefî şeyhülislâmı ve diğer üç mezhep sahibi müftüleri dururlar. Sol tarafında Kadıasker Murtaza Ali Efendi, onun alt yanında şehir mollası ve Kırım bölgesinin yirmidört kadısı oturur. Kazaları altında gelen davaları dikkat üzere dinleyip davaları halleder ve düşmanlıkları bitirir. Allah saklasın, biri bir şeriate aykırı veya dayanaksız bir hüküm verse Tatar âlimleri o an yanlış hükmeden asiye taş ile tepelerler, asla aman vermezler.

Han veziri Sefer Gazi Ağa ayak üzere durur. Ara sıra kalgay sultan tarafında oturur ve kapıcılar kethüdasının elinde gümüş değnek ile gezip şikâyetçileri ileri çeker. Bu divanda kapıcılar yoktur.

Ot ağaları da ayak üzere hizmettedirler. Defterdar, kalgay sultan tarafında ve divan efendisi ise nureddin sultan tarafında dururlar. Diğer eminler, hazinedarlar, mültezimler ve divan kâtipleri, hepsi başka ruznameci tarafında dururlar.

Divandan sonra sofrâ çekilip çeşit çeşit nefis yemekler için de elbette bir tay eti bulunur."⁴⁰

Kırım Hanlığı'ndaki Görünüş Geleneğinin Kırım Tatar Destanlarına Yansımaları

³⁶ M. Ürekli, s.74.

³⁷ H. İnalçık, age., s.132.

³⁸ Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. cilt-7. kitap, s.510.

³⁹ M. Ülküsal, age, s.35.

⁴⁰ Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2. cilt-7. kitap, s.510.

Kırım Hanlığındaki görünüş /divandaki sağ ve sol koldaki oturma düzeni, Evliya Çelebi’deki kadar teferruatlı olmasa bile, Kırım Tatar destanlarında da yer almaktadır. Radloff’un derleyip Proben VII isimli eserde neşrettiği “Amet” isimli destanda, Divan’daki oturma sistemindeki hiyerarşi, halkın hafızasında yer aldığı şekliyle ifade edilir.

Käldi üyünä toy başladı. Alay mämlikätini yıdı şağırttı. Ağalarını bir yärinä oturttu, mollalarını bir yärinä oturttu, yigitläri bir yärinä oturttu, här nä işni qararlı qararlıman ätti.

(Kırım Türk-Tatar Destanları, 496)

Geldi evine, düğün başladı. Bütün memleketi topladı, davet etti. Ağaları bir tarafa oturttu, mollaları bir tarafa oturttu, delikanlıları bir tarafa oturttu, her işi uygun bir şekilde yaptı.

Gene Radloff’un derlemeleri arasında yer alan Şal-Qız isimli destanda meclise katılan divan üyeleri makam isimleri ile sıralanır.

Şağırdı mämlikätin, bäk aruu misafir ätti. Ärtäsi kün Şaa Tamir qan ayttı:

-Ay qalqım, dädi, ağalarım, biilärim, äfändilär, mollalar, siz mağa razı boluñuz män hac kätäcäkmän, dädi.

(Kırım Türk-Tatar Destanları, 668)

Çağırdı halkını, çok iyi misafir etti. Ertesi gün Şah Temir Han söyledi:

-Ey halkım, dedi, ağalarım, beylerim, efendiler, mollalar, siz hakkınızı helâl edin, ben hacca gideceğim, dedi.

Kırım Destanlarında danışma meclisi veya divan için “on ikiler” tabiri de kullanılır. “Çorabatır” destanının Radloff tarafından derlenen varyantında, hanın divanı toplaması istenirken “on ikilerini topla” tabiri kullanılır.

Qanğa ayttı:

-Sän on äkilarin yii, mänim Näärikkä bäräcäk baqışım bar dädi.

(Kırım Türk-Tatar Destanları, 116)

Hana söyledi:

-Sen on ikilerini topla, benim Narik’e vereceğim hediye var, dedi.

Destanlara aksettiği şekliyle Divan üyeleri, ne yazık ki, zaman zaman, halkın hafızasında olumsuz intibalar bırakmıştır. “Çorabatır” destanında divan’ı temsil eden “on ikiler” için oldukça olumsuz ifadeler vardır.

O zamanda qan uyandı män da bir baqış bäräym, dädi. Näärikkä mäniñ qanlığım äştigän yärdän qız qıdır qanqısın bägänsän alırman dädi. O zamanda Näärik ömürün köp bolsun dädi, bardı qanniñ

O zaman han uyandı, “Ben de bir hediye vereyim.” dedi. Narik’e, “Benim hanlığımın işitildiği yerlerden kız ara, hangisini beğenirsen alacağım.” dedi. Narik bunun üzerine, “Ömrünüz uzun

qolun öpmädi. O zamanda qatında bolğan **on äkilär** aqılsız qolun öpmädi, dädi. Qanniñ da içinä awr boldu. Onu da kârwan tuydı.

(Kırım Türk-Tatar Destanları, 117)

olsun.” dedi, hanın elini öpmeden gitti. O zaman hanın yanında olan on ikiler, “Akılsız, elini öpmedi.” dediler. Bu, hanın ağırına gitti. Kervancı bunu fark etti.

Altın-Orda ve Kırım Hanlığı Devlet Teşkilatındaki Sağ-Kol ve Sol-Kol Geleneğinin Kırım Tatar Geleneklerine Yansıması

Kırım Hanlığı'nın 1783 yılında Rus Çarlığı tarafından işgalinin ardından, Kırım Tatarları büyük kitleler hâlinde Kırım'dan çıkarak hak toprak- ak toprak dedikleri Osmanlı topraklarına göç etmeye başladılar. Bugünkü Romanya ve Bulgaristan toprakları içinde kalan Dobruca bölgesi de o dönemde Osmanlı Devleti sınırları içindedir ve pek çok Kırım Tatarı da bu bölgeye yerleşmiştir. Burada yerleşen Kırım Tatarlarının bir kısmı zaman içinde Anadolu'ya yerleştilerse de, günümüzde pek çoğu hâlâ bu topraklarda yaşamaktadır.

Kurultay veya divan, destanlara yansıdığı gibi; Kırım Tatar geleneklerine de aksetmiştir.

Dobruca'daki Kırım Tatarları arasında düğünün son günü, gelin geldiği günün akşamı uygulanan “kiyev konuşması”, Ankara/Polatlı'da yaşayan Kırım Tatarları arasında ise gelin gelmeden “konak adeti” adı verilen geleneklerde Altın-Orda Devletindeki kurultay ve Kırım Hanlığı'ndaki görünüş/divan devlet teşkilatının yansımaları görülür.

Naciye Yıldız'ın Anadolu'daki benzerleri ile mukayese ettiği bu iki gelenek, günümüzde Kırım Tatar düğünlerinde uygulanmaya devam etmektedir.⁴¹ Damada maddi destek sağlamak amacıyla erkek tarafında, genç erkeklerin eğlencesi olan “kiyev konuşması” ve “konak adeti” bir içki meclisidir..

Dobruca'da Yaşayan Kırım Tatarlarında “Kiyev Konuşması” Geleneği

*“Akşam büyük bir odada, güveyin yanına delikanlılar toplanırlar, güvey çalgı ile traş olur. Birçok türküler söylenir, berbere bahşiş olarak para toplanır. Güveyin traşı bazen iki üç saat sürer. Bundan sonra güveyi, baştan aşağı, yeni çamaşır ve elbiselerle giyindirilirler ve bir köşeye oturturlar. Artık “kiyev konuşması” denilen büyük meclis başlar. Meclis “kart agası” denilen delikanlıların reisinin idaresi altında toplanır ve cereyan eder. Orada bulunan bütün insanlar, çalgı, sofra, güvey, her şey bunun emrini dinler. Kart agası burada, hanı veya başkumandanı temsil eder. Yanında **on beyi, sol beyi,***

⁴¹ Yıldız, Naciye, “Çora Batır Destanından Hareketle “kartağasına” Bağlı Meclis Düzeni ve Anadolu'daki Benzerleri”, s. 587-599

küregeci beyi, sakçı beyi gibi isimlerle vezirleri, icra kuvvetleri bulunur; hepsi birlikte “kurultay”ı temsil ederler. Kart agası meclisin hakim-i mutlakıdır. Vezirleriyle müşavere ederek suçluları cezalandırır. Hüküm ve kararlarına kimse karşı çıkamaz. Yapılan şikâyetlere maznunlar itiraz ederlerse hemen bir mahkeme kurar, şahidleri dinler ve sonra hükmünü verir. En şiddetli emirleri ve kararları derhal icra olunur. Meselâ: Yarı gecede, kışın bora vaktinde, diğer bir köye gidip içki getirilmesini emreder. İlk suçluya bu karar derhal tatbik ettirilir.

Düğünün ikinci akşamı güveyin evinde toplanıp “çirag telleme” işini yapan delikanlıları da hep kart agası idare eder.

Sabaha karşı, kart agası, güveyin başmısafire “geline” teslim edilmesini buyurur. Çalgılar susar, ortalığa derin bir sessizlik gelir. Güvey “kiyev balı” denilen sağdıç ile abdest alır. Kart agası, güvey ile ortada, vezirleri yanlarında, halkı arkasında, ilâhiler söyleyerek evin kapısına kadar girerler ve güveyi arkasına birer yumruk vurarak içeri bırakırlar. Yumrukları, güveyin kanını oynatmak için vururlar.

Güvey iki rekat namaz kılarak gerdeğe girer.

Kart agası bütün alayını alıp tekrar meclisi kurar ve yengelerden çibörek gelinceye kadar devam eder. Sabah açılırken çibörekler de yenir ve kart agası düğünün bittiğini ve meclisin kapandığını ilân eder. Delikanlılar dağılırken çalgılar “Ey gaziler yol göründü” türküsünü çalar.⁴²

Ankara/ Polatlı’da Yaşayan Kırım Tatar Düğünlerinde Yapılan Konak Adeti

“Gündüz damat hem gençleri hem de kırcıman denen evli erkekleri konak adetine çağırır. Bu âdete göre, kırcımanlar akşam sekizden gece 12’ye kadar, delikanlılar ise 12’den sabaha kadar eğlenirler. Bütün misafirler toplandıktan sonra içlerinden herkesin sayıp sevdiği birini “**kart agası**” seçerler. Kart agası da kendine bir **on bey**, bir **sol bey**, iki **küregici bey** ve bir tane de **kapıcı bey** seçer. Seçilen bu meclisin işi, içkili eğlencenin düzenli bir şekilde yürütülmesidir. Bu toplantıda kart agasının söylediği her şey anında yerine getirilir. Kart agasının başkanlığında, on bey sağ taraftaki guruba; sol bey de sol taraftaki guruba nizam verir. Damat konağa (törenin yapıldığı yere) kızların gündüzden horoz telleme adetine göre renkli kâğıtlarla süslediği kesilip pişirilmiş horozu ve iki şişe rakıyı bir sininin üstüne koyarak getirir. Kart agası bir şişe rakıyı sağa, bir şişe rakıyı ise sol tarafa ayırır. Küregici beylerin biri sağ; diğeri sol taraftaki misafirlere damadın getirdiği horozu ve rakıyı dağıtır. Bardaklara konan rakı sırayla içilir. Asla sıra bozulmaz. Çalgıcılar ise kart agasının izniyle istenen yırları söylerler. Rakı bitmek üzereyken gençler şakadan

⁴² Ülküsal, Müstacip, Dobruca ve Türkler, s.166.

“Kart agası filan bana göz kırptı, ben kadın mıyım niçin göz kırptıyor? Onu cezalandırmanı istiyorum.” gibi şikâyetlerini dile getirmeye başlarlar. **Kart agası** şikâyeti dinledikten sonra, şikâyet edeni haklı görürse, şikâyet edileni soyundurur. Yani üstündeki palto, ceket gibi herhangi bir eşyasına el koyar, kendisini de dışarı atılmasını emreder. Kapıcı bey neper denen suçluyu kapıdan dışarı çıkarır. Suçlu asla boş gelmez, mutlaka içki, tavuk, hindi gibi bir şey getirir. Suçlanan kişi geldiğinde içeri girmek için izin ister. Kapıcı bey de kart agasına “Kart agası soyundurduğun neper geldi.” der. Kart agası da “Atlı mı yaya mı?” diye sorar. Gelen kimse yanında bir şey getirdiyse, kapıcı bey “Atlı.” der, kart agası da “Atlasın da girsin.” diyerek izin verir. Neper “Kart agası, on bey, sol bey, küregici bey, kapıcı bey, cümle cemaat benim bulduğum sizin kaptığınız.” diyerek getirdiği şeyi kart agasının önüne koyar. Eğer idare heyeti getirilen şeyi yeterli bulursa neperin eğlenceye katılmasına izin verir. Kart agası getirilen şeyi iki tarafa da dağıtılması için küregici beylere verir. Bu durum sabaha kadar benzer şekilde devam eder. Artık cemaatin dağılma vakti geldiğinde, toplantıya katılan gençler aralarında damada yardım için para toplarlar. Herkes gönlünden ne koparsa, elli yüz getirip kart agasının önündeki masaya koyar. Bu para bir mendilin içine doldurulur, tören sonunda damada verilir. Damat da teşekkür eder. Horozu getirdikleri sinilerle kart agası ve gençler oynaya oynaya damadın evinin önüne gelir ve orada çalgıyla oynarlar. Kızlar ve kadınlar da onları seyrederler. Erkek evi hazırladığı mendilleri, havluları oynayan delikanlıların kollarına bağlarlar.”⁴³

Görüldüğü gibi, Altın-Orda Hanlığı’ndaki kurultayda ve Kırım Tatar Hanlığı dönemindeki görünüşte bulunan sağ-kol ve sol-kol olmak üzere, yönlere göre ikiye bölünen yapı, “kiyev konuşması” ve “konak adeti”ne sağ tarafın ve sol tarafın ayrı ayrı yönetilmesi ve esas hükmün merkezden verilmesi şeklinde yansımıştır. Divanı yöneten han, “konaq adetin”de “kart agası” olarak geçmektedir. Aslında “kart agası” ismi itibariyle, vezir ağa / han ağasını çağırırsa da, toplantıdaki etkisi itibariyle, hanın işlevi qart ağası için daha uygundur.

Divanda yer alan devlet yönetiminde handan sonra ikinci ve üçüncü isim olan kalgay ve nûreddin de “konaq adeti”nde yerlerini alırlar. Kırım Hanlığında sağ-kolu temsil eden kalgay, “konaq adetin”e “oñ bey”; sol-kolu temsil eden nûreddin ise “konak adeti”ne “sol bey” şeklinde yansımıştır. “Konaq adeti”nde bulunan iki küregici bey, meclisin sağında ve solunda yer alan misafirlere içki ikram ederler. Ayrıca divanda elindeki gümüş asasıyla dolaşan, meselesi olanların divana giriş çıkışlarını idare eden kapıcılar kethüdasının rolü, “konaq adeti”nde “Kapıcı bey”e verilmiştir. “Konaq adeti”ndeki “Kapıcı bey”in görevi, cezalanan şahsı dışarıya atmak, geri geldiğinde ise üzerine düşeni yapıp

⁴³ Yüksel, Zühâl, Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı, s.136-137.

yapmadığını kontrol etmek ve “kart ağası”na bildirerek, onun hüküm vermesini sağlamaktır.

Çora Batır Destanının Karasu-Bazar Rivayetinde “Kartağası”:

Kırım Tatar düğün geleneği olan “konak adeti”, Radlof tarafından derlenen “Çorabatır” destanının Karasubazar rivayetinde de karşımıza çıkar. Kırım’dan çıkıp Kazan’ı Ruslardan kurtarmaya giden Çorabatır, yolda bir meyhaneye girer. Buradaki yiğitler “kart ağası”nın yönetiminde içki meclisi kurmuşlar ve belli bir düzenle ballı içkilerini içmektedirler. Ancak sıra bir türlü Çorabatır’a gelmez. Çorabatır da düzeni bozar ve ballı içkiyi içer. Çok cesur ve güçlü olan Çorabatır, içkiye karşı da dayanıklıdır ve ne kadar içerse içsin sarhoş olmamaktadır. Bundan dolayı da ballı içkiyi içtikten sonra, rahat bir şekilde çıkar gider. “Kart ağası” ceza vermek üzere, Çorabatır’ı yakalamaları için adamlarını gönderir. Ancak ikisi de içtikleri içkilerden dolayı ayakta duramayacak kadar sarhoş olur ve yıkılıp kalır.

Az mı kätti, köpmü kätti,
Altı ay bir yıl kätti,
Bir mäyanägä bardı, dii,
Onda attan tüştü, dii,
Yiğitlär onda bal işädi,
Är Çorağa bal bärmädi.
Çora olarğa qayttı, dii,
Onda kälip ayttı, dii.
İçkän är äsirir, dädi,
Otlağan at sämirir, dädi.
Olar bir ayaq işti, bärmädi,
Äki ayaq işti, bärmädi,
Üç ayaq işti, bärmädi.
Çora ayttı olarğa:
İçkäniniz üç boldu,
İçkän balıñ küç boldu,
Ändi özüm içayım!
Balnıñ küçün köräyim!
Kätirdi balnı, işti, dii,
Qartağası ayttı, dii:
İzin almay kim işti?
Bu kişigä barıñız!
Onu surap biliñiz!
Barıp biräw çıqtı, dii,
Äsirik bolup yığıldı
(Kırım Türk-Tatar Destanları, 133)

*Az mı gitti, çok mu gitti,
Altı ay bir yıl gitti,
Bir meyhaneye vardı, der,
Orada attan indi, der,
Yiğitler orada bal içkisi içiyorlardı,
Er Çora’ya bal içkisi vermedi.
Çora onlara döndü, der,
Oraya gelip söyledi, der.
İçen er sarhoş olur, dedi,
Otlayan at şişmanlar, dedi.
Onlar bir kadeh içti, vermedi,
İki kadeh içti, vermedi,
Üç kadeh içti, vermedi.
Çora söyledi onlara:
İçtiğiniz üç oldu,
İçtiğin bal içkisi güç oldu,
Artık kendim içeyim!
Bal içkisinin gücünü göreyim!
Getirdi bal içkisini, içti, der,
Reisleri söyledi, der:
İzin almadan kim içti?
O kişiye gidin!
Bunu sorup anlayın!
Gidip biri çıktı, der,
Sarhoş olup yıkıldı*

Sonuç: Gerek Altın-Orda gerekse Kırım Hanlıklarının devlet teşkilat seçiminin temelini oluşturan “keneş/küçük divan” veya daha geniş kapsamlı olan ve han seçimi, savaş gibi önemli meselelerin halledildiği “kurultay/divan” gibi meclisler destanlara bazen olduğu gibi, bazen de farklı şekillerde yansır. Destanların dilden dile söylenerek nesillere aktarıldığını göz önüne alırsak, değişik tarihi kesitlerde yaşanan olayların destanlarda değişikliklere uğrayabileceğini görürüz. Dolayısıyla destanlar, tarihi destan bile olsa, tarihî her zaman tam olarak yansıtmayabilir.

Türklerde “kut” kelimesinin hem saadet hem de devlet manasına gelmesi, devletin vatandaşını mutlu, huzurlu kılmakla yükümlü olması anlayışını gösterir. Bu da incelediğimiz hanlıklardaki devlet teşkilatının “keneş/küçük divan”; “kurultay/divan” gibi meclislerinin asıl görevinin vatandaşlarını huzur içinde yaşayan mutlu şahıslar hâline olduğunu ortaya koyar. Gene devlet teşkilatındaki meclisin benzerinin uygulandığı “konak âdeti” ve “kiyev konuşması” geleneklerinde damada para toplanması da, bu meclislerin zor durumda kalanlara destek veren kurultayın sembolü durumunda olduklarını gösterir.

Türklerde yönlerin renklerle isimlendirilmesi geleneği, Altın-Orda devletinin şekillenmesinde de görülmektedir. Türklerin batıyı ak, doğuyu gök, güneyi kızıl, kuzeyi kara, merkezi sarı renkleriyle isimlendirdikleri dikkate alınırsa, Altın-Orda Hanlığı’nda batıda bulunan sağ-kola Ak-Orda/Altın-Orda; doğu’da bulunan sol-kol’a Gök-Orda denmesindeki geleneksel düşünce anlaşılacaktır.

Geleneklerde görülen meclislerin mutlak bir otorite yanında, bu otoritenin danışmak zorunda olduğu bir meclisinin bulunması, doğrudan keneş ve kurultay ile bağlantılı olmasa da, bunların izlerinin halkın hafızasında yaşadığını gösterir. Destanlarda görülen bu izler, bugün geleneklerde cenli bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Altın-Orda ve Kırım Hanlığında uygulanan devlet teşkilatının en önemli organı olan keneş/küçük divan; kurultay/divan gibi meclislerin, neredeyse olduğu gibi, “konak adeti” ve “kiyev konuşması” geleneklerinde uygulanması, devletini kaybeden Kırım Türklerinin, devlet teşkilatını ve geleneğini halkın hafızasında ve gönlünde yaşatma arzusunun ifadesidir

KAYNAKLAR

A. Y. YAKUBOVSKİ, Altın Ordu ve Çöküşü, Ankara 1976.

Alan FİSHER (Ter. Eşref B. Özbilen), Kırım Tatarları, İstanbul 2009.

Elvedin ÇUBAROV, “Kırım Hanlığının Devlet ve Cemiyet Qurumu”, Qırım Tarihi, Aqmescit 2009.

Ethem Fevzi GÖZAYDIN, Kırım, İstanbul, 1948.

- Evliya Çelebi Seyahatnamesi(Haz. Seyit Ali Kahraman), 2. cilt-7. kitap, İstanbul 2011.
- Halil İNALCIK, “Kalgay” maddesi, İslam Ansiklopedisi VI.
- Halil İNALCIK, “Kırım Hanlığı” maddesi, İslam Ansiklopedisi VI.
- Martin BRONEVSKİY (Ter. Kemal Ortaylı), Kırım, Ankara 1970.
- Mustafa KAFALI, Altın-Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976.
- Muzafer ÜREKLİ, Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi, Ankara 1989.
- Müstecip ÜLKÜSAL, “Rusya’nın Kırım’ı İlhakının 200. Yılı” Emel, Sayı 135, İstanbul 1983.
- Müstecip ÜLKÜSAL, Kırım Türk Tatarları, İstanbul 1980.
- Müstecip ÜLKÜSAL, Dobruca ve Türkler, Köstence 1940.
- Naciye YILDIZ, “Çora Batır Destanından Hareketle “Kartağası”Na Bağlı Meclis Düzeni Ve Anadolu’daki Benzerleri”, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ankara 2008.
- Oktay ASLANAPA, Kırım ve Kuzey Azerbaycan’da Türk Eserleri, İstanbul 1979.
- V.E. SROECKOVSKY (Ter. Kemal Ortaylı), Muhammed Geray Han ve Vasalları, İstanbul 1979.
- Zühâl YÜKSEL, Kırım Türk Tatar Destanları, Ankara, 2005.
- Zühâl YÜKSEL, Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı, Ankara, 1989.